

ROBERT MOORE

DE KOERSK

Poetins eerste crisis:
de dramatische ramp
met de kernonderzeeër

UITGEVERIJ BALANS

Proloog

ZATERDAG 12 AUGUSTUS 2000

Aan boord van de USS Memphis in de Zuidelijke Barentszee

Commandant Mark Breor hield de USS Memphis op periscoopdiepte zolang hij het aandurfde. Met zijn masten net boven de zeespiegel onderschepte de Amerikaanse onderzeeër informatie van de Russische marine en volgde hij de tactische bewegingen in het zuidelijke deel van de Barentszee op de voet. De bemanning van de Memphis genoot van de illegale operaties buiten oorlogstijd; er ging niets boven de opwinding die gepaard ging met deze acties die deel uitmaakten van de erfenis van de Koude Oorlog.

De opdracht maakte de zeelieden tot spionnen, die hun onderzeeër door vijandelijke wateren manoeuvreerden om zo veel mogelijk hoogwaardige inlichtingen van de Russische marine bijeen te sprokkelen. Het kwam wel eens voor dat hij moest duiken om niet te worden ontdekt, maar Breor probeerde zijn masten zo lang mogelijk boven water te houden. Met de periscoop of de masten onder water kan maar weinig informatie worden vergaard.

De bemanning van de Memphis mocht zich gelukkig prijzen, want dit was de tweede poolpatrouille van de onderzeeër in twee jaar tijd. De eerste opwindende reis had drie maanden geduurd, van april tot en met juni 1999, en de officieren waren het met elkaar eens dat dit ‘de allerbeste operatie’ was geweest. En nu, in de zomer van 2000, bevonden ze zich weer in de Barentszee, waar ze de Noordelijke Vloot in de gaten hielden met alle middelen waarover de marine-inlichtingendienst beschikte: akoestische sensoren, een

experimentele glasvezelperiscoop en een ultramoderne sonar met een ongekend bereik.

De opvarenden van de Memphis waren in staat van paraatheid gebracht, een situatie, bekend onder de naam ‘verhoogde waakzaamheid van de wacht’, die vaak voorkwam tijdens operaties in de hoogst gevoelige wateren van de Russische noordwestkust. Er waren extra officieren aanwezig in het commandocentrum en in de sonar- en radiohutten. De enige staat van alarm was ‘commandopost’, waarbij de voltallige bemanning werd gemobiliseerd.

Op periscoopdiepte van ongeveer 20 meter was de onderzeeër van de Los Angeles-klasse in zijn element en gebruikte zijn moeilijke detecteerbaarheid, mobiliteit en tijd die hij onder water kon blijven om te functioneren als ‘vooruitgeschoven informatiepost’. Met een snelheid van 3 knopen maakte de Memphis voldoende gang om het schip in staat te stellen de lange rits akoestische sensoren probleemloos door het water te slepen en toch het door de onderzeeër geproduceerde geluid te beperken. De duikofficier staarde intensief naar de instrumentenpanelen om de diepgang en helling van het schip te controleren. Hij moest ten koste van alles zien te voorkomen dat het schip plotseling dwarszees viel, want dan zou het aan de oppervlakte komen, en dat zou een ramp voor de missie betekenen. Dit zou gemakkelijk kunnen gebeuren door een veranderende watertemperatuur of gebrekkige concentratie.

In het voorste gedeelte van de Memphis wemelde het van de zogenaamde ‘spionnen’, jonge, gespecialiseerde analisten en taalkundigen van de marine-inlichtingendienst die de ontvangen communicatie registreerden. Anderen bevonden zich in de sonarkamer, luisterden naar geluiden en waren op zoek naar de kleinste afwijkingen van wat normaal onder de oppervlakte van de Barentszee te horen was.

Ondanks alle technologie aan boord van de Memphis beperkte het proces van het manoeuvreren van een onderzeeër door de ondiepe Barentszee zich niet tot technologische handelingen; tactiek, sluwheid en het juiste fingerspitzengefühl waren even belangrijk als de elektronica.

Commandant Breor had alle redenen trots op de *uss Memphis* te zijn. Het was niet alleen een aanvalsonderzeeër, maar ook een experimenteel platform voor een scala aan geavanceerde technologieën, een *'special fit'*, zoals de Britten deze eliteduikboten noemen. In 1989 was hij uit de actieve dienst genomen en aangepast, voordat hij werd ingezet bij de eenheid Submarine Development Squadron Twelve, gevestigd in New London, Connecticut. Deze eenheid was gespecialiseerd in het verbeteren van submariene tactieken.

Zijn belangrijkste opdracht was het ontdekken en volgen van de bewegingen van Russische kernonderzeeërs, gigantische duikboten die door de Amerikaanse marine *'boomers'* (joekels) worden genoemd. De eerste signalen waren de stroomgeluiden, veroorzaakt door de werveling van het water ten gevolge van de verplaatsing van de romp van het schip. De cavitatie van een schroef of het trillen van de machines zou de aanwezigheid van een onderzeeër van de Noordelijke Vloot eveneens kunnen verraden.

Het ontdekken en volgen van deze ballistische schepen, doorgaans aangeduid als *ssbn's*, was van enorm belang voor de Amerikaanse marine, want de schepen behoorden tot Ruslands strategische reserves – de garantie dat Moskou in het geval van een kernoorlog nog altijd over de mogelijkheid beschikte de Verenigde Staten te vernietigen. Wanneer het tot een totale oorlog kwam, zou het opsporen en vernietigen van de Russische kernonderzeeërs de enige mogelijkheid zijn om te voorkomen dat de Verenigde Staten van de kaart werden geveegd.

Naast het in de gaten houden van de *'boomers'* op patrouille, had de *Memphis* tot taak de zomeroefeningen van de Noordelijke Vloot te volgen. Net als voorgaande jaren vonden er grootschalige manoeuvres plaats, met tientallen gewone oorlogsschepen en – volgens de sonaroperators – minstens vier Russische onderzeeërs.

De missie van commandant Breor en de bemanning van de *Memphis* behoorde tot een vorm van onderwaterspionage die al een halve eeuw zonder onderbreking in deze koude wateren plaatsvond.

Het volgen van zomeroefeningen was geen sinecure. De Noordelijke IJszee, de rest van het jaar woest en grillig, was kalm. Voor

een onderzeeër op een geheime missie betekenden de gladde zeespiegel en de lange perioden van licht een verhoogde kans op ontdekking door Russische uitkijkposten, maar westerse duikbootcommandanten als Breor hadden geleerd de zomermaanden in hun voordeel te gebruiken. Een van de trucs was het vinden van een plek waar smeltend poolijs in open zee stroomde. Dit smeltwater creëerde in de oceaan verschillende zoutgehalten en temperaturen in het zeewater, waardoor Russische sonaroperators werden misleid en de westerse onderzeeërs een ideale schuilplaats hadden.

Commandant Breor verwachtte de gebruikelijke geluiden te horen van het afvuren van raketten, torpedo's en ander zwaar geschut. Hij was op geen enkele manier voorbereid op het enorme lawaai dat het leven in en op de Barentszee op zaterdag 12 augustus om 11.28 uur 's ochtends zou verstoren.

De schokgolven kwamen zonder waarschuwing vooraf en waren hoorbaar door de romp van de onderzeeër, zelfs bij bemanningsleden die geen koptelefoon droegen. De sensoren sloegen uit en de stomverbaasde sonaroperators meldden hun bevindingen onmiddellijk aan het commandoteam in het controlecentrum, niet in staat hun emoties te onderdrukken.

Breor reageerde door meer informatie en 'classificatie' te verlangen, zelfs toen de onderzeeër hevig heen en weer schudde door een tweede, nog krachtiger explosie.

Een van de taken van de 'spionnen' aan boord was het voorzien van informatie die de commandant in staat stelde de onderzeeër zodanig te manoeuvreren dat een maximum aan inlichtingen kon worden opgepikt. Deze keer waren Breor en al zijn mensen op de commandopost echter volledig verrast. Niemand had iets gehoord, geen communicatie, geen opening van torpedo- of raketluiken, niets dat zou kunnen verklaren wat zij zojuist hadden meegemaakt.

Hoewel de explosies verbazingwekkend krachtig waren, was het geluid dat zij voortbrachten, heel kort geweest en was er weinig kans exact te peilen waar het vandaan kwam en waardoor het was

veroorzaakt. Maar de sonaroperators aan boord van de Memphis draaiden het mysterieuze geluid keer op keer weer af en maakten gebruik van een laagfrequente analysator om zo veel mogelijk informatie te krijgen over de bron van de explosies.

Breor stelde zich al snel de volgende brandende, samenhangende vragen: verkeerde de *uss Memphis* in onmiddellijk gevaar en moest haar geheime missie worden afgeblazen?

Hoe Breor precies reageerde, is onbekend, maar vermoedelijk gaf hij opdracht de *Memphis* snel te laten terugtrekken en daarmee de afstand tussen het schip en de bron van de explosies te vergroten.

Hij liet het wel uit zijn hoofd de vlootcommandant op de hoogte te brengen van de mysterieuze explosies onder water, want door hoogfrequente data via de poollicht naar de militaire communicatiesatelliet boven hen te verzenden, zou hij er vrij zeker van kunnen zijn dat de Russen erachter kwamen dat zich nabij het schiereiland Kola een ongewenste bezoeker bevond. De commandant van een Amerikaanse onderzeeër zou slechts de radiostilte verbreken wanneer de Amerikaanse nationale veiligheid in het geding was, dus wanneer hij aanwijzingen had dat er een oorlog op komst was, er een kernraket zou worden afgeschoten, of dat zijn onderzeeër zou worden getorpedeerd. In alle andere gevallen beperkte zijn opdracht zich tot luisteren, observeren en registreren.

De absolute wet van de patrouilles in de Barentszee, en in feite het doel van elke onderzeeër, was onzichtbaar blijven voor de vijand en niets doen wat je aanwezigheid verried. Het in gevaar brengen van je geheime status of het in verlegenheid brengen van je politieke meerderen in het thuisland was de ultieme zonde van een duikbootgast.

Breor ging er terecht van uit dat de explosies ook door andere Amerikaanse systemen waren geregistreerd. De specialisten aan boord namen 24 uur de tijd om de schokgolven te analyseren die de *Memphis* hadden doen schudden en kwamen tot de voorzichtige conclusie dat zij geen oefening hadden afgeluisterd, maar getuige waren geweest van een veel dramatischer en aangrijpender gebeurtenis.

1

1: 06.00 UUR, DONDERDAG 10 AUGUSTUS 2000

Marinebasis Vidjajevo

Omgeven door zacht glooiende heuvels met naaldbomen en berken, ingesloten door ongerepte meren en de Noordelijke IJszee, verspreidde het eerste daglicht zich over de lompe gebouwen van een Russische garnizoensstad. Het ochtendgloren deed Vidjajevo geen goed. De grauwe betonnen huizenblokken in de vallei waren met elkaar verbonden door verwaarloosde wegen, die uitkwamen op het centrale plein van de stad. Mensen woonden hier alleen maar omdat iemand daar ooit opdracht toe had gegeven. De burgers waren familieleden van het marinepersoneel of belast met de bevoorrading en het onderhoud van de basis. Zij waren in het bezit van speciale pasjes om de basis binnen te komen en diverse veiligheidsbarrières te passeren. Voor buitenstaanders was de basis verboden gebied.

Het probleem van Vidjajevo was dat je nergens heen kon en dat er bijna niets te doen was. Er waren geen bars of cafés, geen bioscopen of sportverenigingen. Dat probleem werd nog versterkt door de uitermate geïsoleerde positie van de stad. Vidjajevo ligt binnen de poolcirkel, zo'n 140 kilometer ten noordwesten van Moermansk; Moskou ligt 1500 kilometer zuidelijker en de dichtstbijzijnde plaatsen zijn allemaal geheime duikbootbases. Jonge mensen waren naar de steden gevlucht; ouderen hadden hun toevlucht genomen tot gebieden waar de natuur en het klimaat milder waren. Achtergebleven waren alleen maar de duikbootgasten en hun vrouwen en kinderen die nog te jong waren om elders te worden onder-

gebracht. De mensen in de stad zeiden dat het een gemeenschap zonder ziel was. Vidjajevo had 18.000 inwoners, maar niemand noemde het ‘thuis’.

Vidjajevo werd gesticht in 1968, toen de Russische marine het schiereiland Kola voor militaire doeleinden begon in te richten, maar tientallen jaren zocht men op de geografische kaarten van de regio tevergeefs naar Vidjajevo of andere marinebases. Wanneer je de kaarten uit de Sovjetperiode zorgvuldig bestudeerde, vond je slechts een hoop inhammen en fjorden en een geheimzinnige kustlijn. Enkele grotere steden droegen mysterieuze namen die duiden op militaire nederzettingen: Basis 35, Severomorsk 7, Scheepswerf 35, Moermansk 60. De officiële gedachte was dat iemand die een kaart nodig had of de weg moest vragen, niets in de omgeving te zoeken had. Vidjajevo heeft jarenlang officieel niet bestaan.

De stad is genoemd naar Fjodor Vidjajev, een arme visser uit het Wolga-gebied die zich in de Tweede Wereldoorlog een legendarische reputatie verwierf als een onbevreesde duikbootkapitein. Op 8 april 1942 werd zijn onderzeeër zwaar getroffen door een Duitse torpedootjager, en Vidjajev probeerde aan de oppervlakte de thuishaven te bereiken. Omdat de motoren waren uitgeschakeld, liet Vidjajev zijn manschappen een zeil maken, dat hij aan het dek en de periscoop bevestigde. Omdat ze er niet in slaagden de wal te bereiken, waren de opvarenden bereid de duikboot te laten zinken toen zij werden gered door een ander Sovjetschip. Na een aantal andere oorlogspatrouilles, waarin het ene na het andere succes tegen de Duitse scheepvaart volgde, ging Vidjajevs onderzeeër ‘SjStsj-422’ in de zomer van 1943 met man en muis naar de kelder. Voor Stalins vaardige militaire propagandamachine was hij een potentiële legende: de jonge visser uit het zuiden wiens slimheid en moed bepalend waren geweest voor de strijd in de Noordelijke IJszee tegen de nazi’s.

Een verlaten weg leidde naar de militaire basis en slingerde door de lage contouren van Kola. De enige tekenen van leven langs de route op het schiereiland waren de kleine berken, die het grootste

deel van het jaar bevroren leken te zijn, terwijl zij bijna bezweken onder het gewicht van sneeuw en ijs. Het feit alleen al dat zij groeiden, was in dit klimaat een buitengewone prestatie. De schoonheid van het landschap werd op een vreemde manier versterkt door de wetenschap dat zich aan het einde van de weg een vernietigende militaire macht en een groot aantal nucleaire geheimen bevonden. Om veiligheidsredenen was de weg niet voorzien van verlichting en markering; er was iets meer dan een kale strook asfalt die door de heuvels meanderde. Incidenteel was op borsthoogte een reflector aan een boom langs de weg vol gaten gespijkerd, om de weggebruiker te helpen zich aan de route te houden.

's Avonds viel er doorgaans een griezelige stilte over de basis, hoewel bij de dokken het gezoem van generatoren was te horen, net als het stampen met de voeten van het bewakingspersoneel dat zich trachtte warm te houden. In de stad hoorde je slechts af en toe het geblaf van een verwilderde hond op zoek naar wat te eten.

Op de ochtend van 10 augustus, kort na zonsopgang, werd die stilte abrupt doorbroken. In de appartementen en barakken kleedden marinemensen zich snel aan en pakten zij extra kleren in hun plunjezakken. Kort daarna liep een groot aantal jonge mannen over straat en schudden zij de gure ochtendkou van zich af. Bussen en vrachtwagens kwamen aangereden om de bemanningen van de onderzeeërs naar de dokken te brengen.

De 24-jarige Sergej Tylik behoorde tot de vroege vogels. Zoals bij zoveel marineofficieren het geval was, stond zijn weerzin tegen het leven op de marinebasis haaks op de voldoening die hij voelde wanneer hij naar zee ging. Het was alsof hij tussen twee werelden pendelde. Enerzijds was er die vervallen en primitieve basis waar niemand iets om gaf, anderzijds de kernonderzeeër die hem met trots vervulde. De officieren maakten er grapjes over: 'Waarom zijn we zo graag op patrouille? Omdat we dan niet op de basis hoeven te zijn.'

Als zoon van een duikbootgast had Sergej zijn hele leven op Kola doorgebracht en dienst nemen bij de Noordelijke Vloot was net zo iets als gaan werken bij het familiebedrijf. Als jongen had hij thuis

graag geluisterd naar de verhalen van de marineofficieren over de drama's en avonturen op zee. Wanneer zijn vader terugkeerde van een lange reis, werd Sergej meegenomen naar de kade om de eerste blikken op te vangen van de thuisvarende onderzeeër. Zijn eerste herinneringen waren de dokken, waar hij – dik ingepakt tegen de wind – eindeloos de horizon van de Barentszee aftuurde.

Sergej nam kort afscheid van zijn vrouw Natasja en Lisa, hun negen maanden oude baby. Het uitgebreide afscheid was voorbehouden voor lange reizen; dit was een korte oefening die nog geen week zou duren en de onderzeeër zou in de Russische thuiswateren blijven.

Op weinig dingen was Sergej zo trots als op de onderzeeër die laag en dreigend lag afgemeerd aan kade 8. Er was weinig in Rusland waarop een jongeman echt trots kon zijn, maar deze onderzeeër was een uitzondering. Door zijn enorme dubbele romp en massief stalen schotten die de boot in verscheidene compartimenten verdeelde, betoogden de ontwerpers van de Koersk dat de onderzeeër onzinkbaar was.

De Koersk was de zevende van een klasse schepen die door de Russische marine werd omschreven als een Project 949A-type onderzeeër en door de NAVO als een Oskar-II. Maar hoe je hem ook noemde, hij behoorde tot veruit de grootste klasse onderzeeërs ooit gebouwd. Van alles Russische schepen was de Koersk geconcepieerd tijdens de grootste overgang: de plannen dateerden uit de communistische Sovjettijd, in de hervormingsperiode onder Michail Gorbatsjov werden ze goedgekeurd, en in de periode van Boris Jeltsin was de kiel gelegd. Uiteindelijk ging hij niet varen onder de vlag van de marine van de Sovjet-Unie, maar onder die van de Noordelijke Vloot van de Russische Federatie. In de drie jaar dat de bouw van de onderzeeër duurde, had het land dat hij geacht werd te verdedigen, zichzelf vernietigd.

De constructie van de Koersk was begonnen in de zomer van 1992 op een scheepswerf in Severodinsk, bij Archangelsk, onder een enorm dak van canvas, dat het project moest afschermen tegen nieuwsgierige satellieten van Amerikaanse inlichtingendiensten.

Het ontwerp dateerde van eind jaren zeventig, toen de Sovjet-Unie hoopte dat een nieuwe klasse van gigantische onderzeeërs een garantie zou zijn voor een overwinning in een toekomstige strijd op zee. De Koersk was een formidabel schip met een waterverplaatsing van 23.000 ton, zo groot als een gebouw van vier verdiepingen en langer dan twee voetbalvelden. Het bouwen van zo'n schip was meer dan indrukwekkend; het leek ongelooflijk dat men een schip op deze schaal kon ontwerpen en bouwen.

Het meest in het oog springende aspect van de Koersk was haar dubbele romp. De buitenste, hydrodynamische romp was gemaakt van hoogwaardig materiaal dat 'austenitisch staal' wordt genoemd en veel nikkel en chroom bevat. Deze romp was slechts 8 millimeter dik en niet alleen zeer roestbestendig, maar ook minder magnetisch, waardoor het moeilijker was het schip op te sporen. De gladde buitenromp reduceerde de turbulente wervelingen die ontstaan tijdens de verplaatsing van de onderzeeër, en ook dat bemoeilijkte het opsporen en volgen van het vaartuig. De binnenste romp was veel dikker, ongeveer 50 millimeter van hoogwaardig staal, waardoor het schip indrukwekkend sterk en stabiel was. Omdat zij behoorden tot de landen met de meeste natuurlijke grondstoffen ter wereld, vonden de ingenieurs en bouwers van het schip het niet nodig te bezuinigen op de kwaliteit van het staal. De dubbele romp, met daartussen meer dan 2 meter ruimte, droeg er in hoge mate toe bij dat de Koersk een aanvaring of torpedoaanval kon overleven.

In de strijd hadden deze onderzeeërs een zeer specifieke rol: het jagen op en vernietigen van Amerikaanse vliegdekschepen. Hun belangrijkste wapen was de SS-N-9 Shipwreck, een supersonische, van schepen gelanceerde kruisraket die was ontworpen om zo snel en laag te vliegen dat hij zelfs de beste westerse luchtverdedigingsystemen kon omzeilen.

In tegenstelling tot de eerdere generatie van claustrofobie veroorzakende en luidruchtige Sovjetduikboten was de Koersk uitgerust met buitengewoon luxe voorzieningen als een recreatiezaal, waar de opvarenden konden lezen of naar muziek luisteren, een aquarium en een sauna.

Op een frisse dag in maart 1995 vond er een stille ceremonie plaats in het dok van Vidjajevo. Pope Ioann, een orthodoxe priester, liep langs de rij duikbootgasten op de kade en overhandigde elk van hen een kleine icoon van Sint-Nicolaas, de beschermheilige van de zeelieden. In het nieuwe Rusland, waar het gat dat de teloorgang van het communisme had geslagen werd gevuld met het orthodoxe geloof, moest zelfs een kernonderzeeër worden gedoopt.

Ioann besprenkelde de boeg van de onderzeeër plechtig met wijwater, terwijl een acoliet gebeden prevelde en wierook brandde in een kopje. Na een rondleiding op het vaartuig overhandigde Ioann ten slotte de marinestaf een twaalfde-eeuwse icoon van Onze Lieve Vrouwe van Koersk. De icoon kreeg met trots een plaats bij het commandocentrum, ter bescherming van de onderzeeër en als waarborg voor een behouden thuisreis.

De Koersk was gezegend en was nu klaar voor haar plichten: de verdediging van het Russische vaderland.

II: 08.00 UUR, DONDERDAG 10 AUGUSTUS 2000

Marinebasis Vidjajevo

Toen de officieren en manschappen die prachtige ochtend in augustus via de loopplank aan boord van de onderzeeër gingen en zich via luiken en ladders een weg door het schip baanden, zag iedereen die vanaf de kade toekeek, hoe enthousiast de bemanning was. Voor de duikbootgasten was een korte reis van vijf dagen een welkome onderbreking van het saaie leven op de basis. De mannen waren gekleed in hun zomeruniform: zwarte broek, kaki overhemd, zwarte das en zwart jack. Eenmaal aan boord van de onderzeeër trokken alle bemanningsleden – inclusief de commandant en de officieren – hun blauwe overalls aan. Vlak voordat ze de luiken sloten, bevestigden zij kleine, rode gasflessen met een mengsel van zuurstof en helium aan hun koppels, voor het geval de luchttoevoer zou worden afgesneden door een brand of ongeval.

Een van de jonge officieren die al vroeg op de kade verschenen,